

Všeobecná nauka o člověku jako základ pedagogiky

DVANÁCTÁ PŘEDNÁŠKA

Rudolf Steiner

Vzájemné vztahy mezi lidským tělem a jeho fyzicky smyslovým prostředím. Tělesná stavba člověka: stálé překonávání zvířecích forem, vycházejících z hlavy, soustavou trupu a soustavou končetin; myšlenky jako nadsmyslový protějšek těchto podob. Vztah soustavy Irupu k říši rostlinné. Lidské dýchání jako protějšek rostlinné asimilace. Rozvíjení rostlinných podob v člověku jako příčina nemocí. Rostlinné okolí jako souhrnný obraz všech nemocí. Proces výživy v člověku jako střední díl procesu spalování, jak probíhá u rostliny. Dýchání jako proces antirostlinný. Spojení dechu s výživou, spojení duše a těla. Úkol budoucího lékařství a budoucí hygieny. Pátání po bacilech v dnešní medicíně. Vztah soustavy končetin k říši nerostné. Ustavičné rozpouštění nerostů soustavou končetin; nemoci jako cukrovka nebo dna jsou začátkem krystalizačního procesu v těle. Život já v silovém těle. Úkol lidského těla: rozpouštění nerostů; vytváření protiforem k rostlinstvu; zduchovňování živočišných tendencí.

STUTTGART, 3. ZÁŘÍ 1919

Chceme-li uvažovat o lidském těle, musíme je uvést do vztahu k našemu fyzicky-smyslovému okolí, neboť s ním je v neustálém vzájemném poměru a je jím udržováno. Zadáme-li se do fyzicky-smyslového okolí, vnímáme v něm bytosti nerostné, bytosti rostlinné, bytosti zvířecí. S bytostmi říše nerostné, rostlinné, zvířecí je naše fyzické tělo spřízněno. Jenže zvláštní ráz tohoto spříznění se nám neujasní jen tak při povrchním pozorování, nýbrž je tady třeba proniknout vůbec hlouběji do podstaty přírodních říší, chceme-li poznat vzájemný vztah člověka a jeho fyzicky-smyslového okolí.

Na člověku, pokud je bytostí fyzicky-tělesnou, vnímáme především jeho pevnou kostru, jeho svaly. Vnikneme-li do něho poněkud dále, povšimneme si oběhu krevního a orgánů, které patří k oběhu krve. Vnímáme dýchání. Vnímáme pochody zaživací. Vnímáme, jak se z nejrůznějších tvarů cév - jak se tomu říká přírodovědecky - vytvářejí orgány. Vnímáme mozek a nervy, smyslové orgány, a stojíme před úkolem včlenit tyto různé orgány člověka a pochody jimi prostředkované do zevního světa, do něhož je vsazen člověk. Vyjdeme z toho, co se na člověku jeví na první pohled jako to nejdokonalejší - jak tomu je ve skutečnosti, to jsme už viděli -, vyjdeme ze soustavy jeho mozku a nervů, k níž se přičleňují i smyslové orgány. Máme v ní před sebou onu organizaci člověka, která má za sebou nejdélejší časový vývoj, takže se nakonec vyvinula dále za formu, k níž dospěl svět zvířat. Člověk, tak by se to dalo vyjádřit, prošel, pokud jde o samotnou soustavu jeho hlavy, světem zvířat a pokročil za zvířecí tělesnou soustavu k soustavě už vysloveně lidské, která, jak si snadno uvědomíme, je nejzřetelněji vyjádřena právě ve tvarech hlavy.

Ale jak víte, mluvili jsme včera o tom, do jaké míry se celý útvar hlavy podílí na individuálním lidském vývoji, do jaké míry vychází formování lidského těla ze sil, jimiž je nadána naše hlava. A viděli jsme, že jakousi poslední tečkou za touto působností hlavy je výměna zubů, když se blíží 7. rok. Měli bychom si ujasnit, co se tady vlastně odehrává, jestliže lidská hlava je ve vzájemné spojitosti s hrudními orgány a s orgány končetin. Měli bychom si zodpovědět otázku: Co vlastně dělá hlava, pokud koná svou práci v souvislosti se soustavou hrudi, trupu, a soustavou končetin? Hlava neustále formuje, modeluje. Náš život probíhá vlastně tak, že v prvních sedmi letech života vychází z hlavy silná formující působnost, která se také vlévá až přímo do fyzických tvarů, že ale i později hlava stále ještě vypomáhá, že udržuje podobu, produkuje ji, produkuje ji. Hlava souvisí s utvářením lidské podoby. Jenomže - utváří hlava naši skutečnou lidskou podobu? To totiž nedělá. Musíte si osvojit poněkud nepohodlnou představu, že hlava chce potají z vás neustále dělat něco jiného, než čím jste. Jsou chvíle, kdy by vás hlava chtěla vymodelovat tak, abyste vypadali jako vlk. Jsou chvíle, kdy by

vás hlava chtěla vymodelovat tak, abyste vypadali jako beránek, potom zase, abyste vypadali jako nějaký červ, chtěla by z vás udělat jakéhosi plaza, nebo něco na způsob draka. Všechny takové podoby, které hlava pro vás připravuje, byste našli venku v přírodě v různých zvířecích podobách. Podíváte-li se na říši zvířat, můžete si říci: to jsem já sám, jenže soustava trupu a soustava končetinová mi prokazují tu laskavost, že když z hlavy vychází například podoba vlka, nepřetržitě proměňují tuto vlčí podobu v lidské tvary: Stále v sobě překonáváte zvířecí existenci. Zmocňujete se jí tak, že nedopouštíte, aby se ve vás plně uskutečnila, nýbrž podrobujete ji metamorfóze, přetváříte ji. Člověk má tedy svou hlavovou soustavou vztah k říši zvířat ve svém okolí, ale tak, že ve svém tělesném utváření neustále toto zvířecí okolí překonává a vychází nad ně. Co z toho vlastně ve vás zůstává? Můžete se podívat na toho nebo onoho člověka. Představte si ho. Můžete provést zajímavé pozorování, jestliže si řeknete: Tady je ten člověk. Na hoře má hlavu. Tady už se vlastně pohybuje vlk, ale nestane se z něho vlk; trup a končetiny ho rozloží.

Neustále se tu nadsmyslově pohybují v člověku zvířecí formy a neustále jsou rozpouštěny. Co by se stalo, kdyby se objevil nadsmyslový fotograf, který by tento proces zachytil, který by tedy přenesl tento proces na fotografickou desku, nebo na rychle za sebou naskakující fotografické desky? Co bychom viděli na takové desce? Viděli bychom na ní myšlenky onoho člověka. Tyto lidské myšlenky jsou totiž nadsmyslovým protějškem toho, co se nakonec neprojevuje smyslově. Tato neustálá metamorfóza, vycházející ze zvířecích podob a proudící z hlavy směrem dolů, se nezhušťuje až do smyslového projevu; avšak nadsmyslově působí v člověku jakožto tvorba myšlenek. Je to něco, co ve vás opravdu působí jako reálný nadsmyslový proces. Vaše hlava není jenom ten lenoch, co vám sedí na ramenu; je to článek vaší bytosti, který by vás vlastně rád uchoval na úrovni zvířete. Zahnuje vás formami celé zvířecí říše. Chtěla by, aby neustále vznikaly další říše nějakých zvířat. Avšak vy svým trupem a svými končetinami nedopouštíte, aby ve vás vznikla během vašeho života celá taková živočišná říše, nýbrž proměňujete tuto živočišnou říši ve své myšlenky. Takový je náš vztah k říši zvířat. Nadsmyslově dáváme v sobě této říši vznikat, ale nenecháváme ji potom dospět k smyslové realizaci, nýbrž zadržujeme ji v nadsmyslnu. Trup a končetiny nepouštějí ta vznikající zvířata do své oblasti. Má-li hlava přílišný sklon produkovat něco z takových zvířecích forem, tedy se ostatní organismus vzpírá to přijmout, a potom musí hlava, aby to zase vymýtila, sáhnout po migréně a podobných věcech odehrávajících se v hlavě.

Také soustava trupu má vztah k okolí. Ale nemá vztah k soustavě zvířat v okolním světě, nýbrž má vztah ke světu rostlin v celém jeho rozsahu. Je tajuplný vztah mezi soustavou trupu u člověka, soustavou jeho hrudi, a světem rostlin. V soustavě trupu, v soustavě hrudní, v soustavě trupo-hrudní se odehrává hlavní část krevního oběhu, dýchání, výživy. Všechny ty procesy jsou ve vzájemném vztahu k tomu, co se děje venku ve fyzicky-smyslové přírodě, ve světě rostlin, ale ve velmi zvláštním smyslu.

Vezměme nejprve dýchání. Co dělá člověk, když dýchá? Jak víte, přijímá kyslík a svým životním procesem přeměňuje kyslík tak, že ho spojuje s uhlíkem v kysličník uhličitý. Uhlík se dostává do organismu prostřednictvím proměněných potravin. Tento uhlík do sebe přijímá kyslík. Tím, že se kyslík spojuje s uhlíkem, vzniká kysličník uhličitý. Teď by ovšem byla vhodná příležitost, když člověk má v sobě kysličník uhličitý, nevypouštět ho ven, nýbrž ponechat si ho uvnitř v sobě. A kdyby člověk nyní mohl zase odloučit uhlík od kyslíku - víte, co by se pak stalo? Jestliže člověk svým životním procesem vdechne obvyklým způsobem kyslík a umožní mu v sobě se spojit s uhlíkem v kysličník uhličitý, a kdyby teď dokázal kyslík v sobě zase odstranit, vyřadit, ale uhlík přitom vnitřně zpracovat, co by tím v člověku vzniklo? Vznikl by jakýsi rostlinný svět. V člověku by začala naráz vyrůstat veškerá vegetace. Měla by nyní možnost růst. Neboť podíváte-li se na rostlinu, jakpak si počíná? Rostlina totiž nevdechuje tak pravidelně jako člověk, nýbrž asimiluje kysličník uhličitý. Je ve dne celá divá po kysličníku uhličitém, kdežto kyslík vylučuje. Bylo by zlé, kdyby to nedělala; potom bychom ani my neměli kyslík, ani zvířata by ho neměla. Avšak uhlík si rostlina ponechává. Z něho si vytváří škrob, cukr a všechno, co je v ní; z něho si buduje celý svůj organismus. Svět rostlin vzniká právě tím, že se buduje z uhlíku, jež rostliny svou asimilací vylučují z kysličníku uhličitého. Díváte-li se na rostlinstvo, je to metamorfovaný uhlík, vyloučený asimilačním procesem, jenž odpovídá lidskému procesu dýchání. I rostlina trochu dýchá, ale je to něco jiného než u člověka. Pouze vnějšíkové pozorování může tvrdit, že rostlina také dýchá. Trochu dýchá, to je pravda, jmenovitě v noci; ale to je právě tak, jako když někdo řekne: Tady je břitva, tou budu krájet maso. - Proces dýchání je u rostlin jiný než u člověka a u zvířat, jako je břitva něco jiného než kuchyňský nůž. Lidskému

procesu dýchání odpovídá u rostlin proces opačný, proces asimilace.

Pochopíte tudíž: Dáte-li v sobě pokračovat procesu, jímž vznikl kysličník uhličitý, to znamená, kdybyste se zase zbavovali kyslíku a měnili kysličník uhličitý v uhlík, jako to dělá venku příroda - i látky k tomu potřebné byste v sobě měli -, potom byste mohli v sobě dát vyrůstát veškeré vegetaci. Mohli byste způsobit, že byste se najednou začali měnit a vzházet a rašit jako celý svět rostlin. Vy byste zmizeli, a vznikl by svět rostlin. V člověku je totiž schopnost, aby v sobě neustále produkoval rostlinstvo. Jenomže on sám to nakonec nepřipustí. Soustava jeho trupu má silný sklon produkovat ustavičně rostlinstvo. Jeho hlava a končetiny to nepřipouštějí; brání se tomu. A tak člověk vypuzuje kysličník uhličitý ven a nedává v sobě vznikat rostlinám. Říší rostlin nechává vznikat venku z kysličníku uhličitého.

Je to takový zvláštní vzájemný vztah mezi soustavou hrudi a trupu a mezi smyslově-fyzickým okolím, že tam venku je říše vegetabilii a že člověk je ustavičně nucen, nechce-li se sám stát rostlinou, nenechat v sobě povstat vegetační proces, nýbrž poslat ho ihned, jakmile vznikne, navenek. Můžeme tedy říci: Pokud uvažujeme o soustavě hrudi a trupu, je člověk s to vytvářet jakousi protiríši rostlinnou. Představíte-li si říši rostlin jako cosi pozitivního, pak člověk produkuje negativ této rostlinné říše. Dalo by se říci, že produkuje rostlinstvo obrácené naruby.

A co se vlastně děje, začne-li rostlinstvo v něm zlobit a nedobře se uplatňovat, a hlava a končetiny nemají dost síly, aby udusily hned v zárodku jeho vznikání, aby je poslaly pryč z organismu? Pak člověk onemocní! A v podstatě spočívají vnitřní onemocnění, pokud pocházejí ze soustavy hrudi a trupu, v tom, že člověk je příliš slabý, než aby v sobě ihned zabránil vzniku rostlinných forem. V okamžiku, kdy v nás vznikne jen maličko něco, co směřuje k říši rostlinné, a kdy nejsme schopni se ihned postarat, aby to, co v nás chce vzniknout jako rostlinstvo, z nás vyšlo ven a vytvořilo si svou říši venku, v té chvíli onemocní. Takže podstatu procesu onemocnění musíme hledat v tom, že v člověku začnou růst rostliny. Samozřejmě se pak z nich nestanou rostliny, protože koneckonců pro lilii není lidské nitro žádným příjemným prostředím. Ale vlivem slabosti druhých dvou soustav se může objevit tendence ke vzniku rostlinstva, a potom člověk onemocní. Zaměříme-li tedy pohled na celý svět rostlin, který nás obklopuje v našem lidském okolí, musíme si říci: V rostlinách, které nás obklopují, máme v jistém smyslu i obrazy všech našich nemocí. To je zvláštní tajemství ve spojitosti člověka s okolní přírodou, že člověk může v rostlinách vidět nejen obrazy svého vývoje až d pohlavní dospělosti, jak jsme už o tom uvažovali při jiných příležitostech nýbrž že v rostlinách venku, zejména pokud v sobě nesou vlohu stát s plodem, může spatřovat obrazy těch procesů v sobě, které vedou k oni mocnění. To je něco, co snad člověk slyší opravdu nerad, protože samozřejmě po estetické stránce rostlinstvo miluje a protože, jestliž rostlinstvo rozvíjí svůj život vně člověka, má člověk, pokud jde o tut estetik, pravdu. Avšak ve chvíli, kdy rostlinstvo chce rozvíjet svůj život uvnitř člověka, ve chvíli, kdy chce začít vegetovat v člověku, v té chvíli působí to, co působí venku v barevné kráse rostlinstva, v člověku jako příčina nemoci. Medicína se jednou stane vědou, až bude každou jednotlivou nemoc uvádět ve vztah k některé formě ze světa rostlin. Je tomu skutečně tak, že vydechuje-li člověk kysličník uhličitý, vydechuj, v podstatě ustavičně kvůli své vlastní existenci celé to rostlinstvo, je: v něm chce vznikat. Proto se také nesmíte pozastavovat nad tím, že začne-li rostlina překračovat svou obyčejnou rostlinnou existenci a vytvářet v sobě jedy, že tyto jedy pak také souvisejí s procesy ozdravení a onemocnění v člověku. Avšak souvisí to také s normálním procesem výživy.

Víte, milí přátelé, o výživě, která se právě tak uskutečňuje v soustavě hrudi a trupu jako proces dýchání, alespoň ve své výchozí etapě, o té je totiž třeba uvažovat docela podobným způsobem jako o dýchání. Při výživě člověk také do sebe přijímá látky z okolního světa, ale neponechává je takové, jaké jsou, proměňuje je. Proměňuje je právě pomocí kyslíku z dýchání. Látky, které člověk přijímá v potravě, se nejprve pozměňují a pak spojují s kyslíkem. Podobá se to procesu spalování a vypadá to tak jako by člověk ve svém nitru neustále hořel. To také namnoze říká přírodověda, že v člověku působí proces spalování. Ale není to pravda. Není to skutečný proces spalování, co se přitom v člověku odehrává, nýbrž je to proces spalování - tomu, prosím, věnujte obzvláštní pozornost -, jemuž chybí začátek a konec.

V lidském těle se nikdy nesmí odehrávat začátek a konec procesu spalování, nýbrž jenom jeho střední část. V člověku to působí rušivě, dokonce rozkladně, jestliže v jeho organismu začnou probíhat první, počáteční stadia procesu spalování, tak jak se odehrává v přírodě, když vzniká plod; když například člověk sní úplně nezralé

ovoce. Tento počáteční proces, podobný spalování, nemůže člověk absolvovat. To je něco, co do něho nepatří, to působí, že onemocní. A dokáže-li někdo sníst hodně nezralého ovoce, jako například silní venkované, pak už musí být velmi, velmi spřízněn s okolní přírodou, aby mohl strávit nezralá jablka a hrušky tak, jak stráví ovoce uvařené sluncem až do zralosti. Člověk tedy může absolvovat pouze střední proces. Ze všech procesů spalování může v procesu výživy projít pouze středním procesem. Je-li takový proces dohnán až do konce, dojde-li k tomu, k čemu to například venku dotáhne dozralé ovoce, tj. že začne hnit, toho se už člověk nesmí zúčastnit. Konce se tedy také nesmí zúčastnit; tady musí vyživující látky dříve vyloučit. Člověk opravdu neuskutečňuje přírodní procesy tak, jak se odehrávají v okolní přírodě, nýbrž uskutečňuje z nich jenom prostřední část; začátek a konec v sobě nemůže uskutečňovat.

A tady vidíme něco velmi zvláštního. Pohleďte na dýchání. Je protějškem, protikladem všeho, co se děje venku v rostlinstvu. Je, jak jsme to už naznačili, procesem antirostlinným. Dýchání člověka je anti-rostlinným procesem, a spojuje se vnitřně s procesem výživy, jenž je střední částí procesu odehrávajícího se venku. Jak vidíte, žije tedy v tělesné soustavě naší hrudi a našeho trupu dvojí: onen antirostlinný proces, jak se odehrává v dýchání, ten stále prostupuje svou působností onu střední část ostatních venkovních přírodních procesů. To se navzájem prolíná. Tady vidíte, souvisí duše s tělem. Tady je ona tajuplná souvislost mezi duší a tělem. Když se to, co se odehrává při procesu dýchání, spojí s ostatními přírodními procesy, jež se uskutečňují pouze ve své střední části, pak se duševnost, která je oním antirostlinným procesem, spojuje s lidskou podobou tělesného života, který je vždycky střední částí přírodních pochodů. Věda může dlouho přemýšlet, v čem spočívá vzájemný vztah mezi tělem a duší, jestliže ho nehledá v tajuplné souvislosti mezi zduševněným dýcháním a přítomností střední části přírodních procesů, jež se stala tělesným podkladem lidského života. Tyto přírodní procesy v člověku nevznikají a nezánikají. Jejich vznik ponechává vně sebe; jejich zánik smí nastat teprve tehdy, když je ze sebe vyloučil. Člověk se tělesně spojuje se střední částí přírodních procesů, a v procesu dýchání tyto přírodní procesy produševňuje.

Zde vzniká ono jemné předivo pochodů, které budoucí medicína a budoucí hygiena budou muset zvlášť pečlivě studovat. Budoucí hygiena si bude muset klást otázku: Jak venku ve vesmíru na sebe vzájemně působí různé stupně tepla? Jak působí teplo při přechodu z chladnějšího místa do teplejšího a naopak? A jak působí to, co působí venku jako tepelný proces, v lidském organismu, je-li organismus zasazen do tohoto tepelného pochodu? - Souhru vzduchu a vody nalezneme člověk v zevním vegetačním procesu. Bude muset studovat, jak to působí na člověka, je-li zasazen do této souhry, atd.

Vzhledem k této problematice je dnešní medicína sotva na začátku svého vývoje. Dnešní medicína například, vyskytne-li se někde určitá forma nemoci, přikládá mnohem větší význam tomu, že určí původce nemoci z tvaru bacilů nebo bakterií. Potom, když už na něj přišla, je spokojená. Jenže mnohem více záleží na tom, aby lékař poznal, čím to, že člověk je v určité chvíli svého života schopen v sobě maličko rozvinout určitý vegetační proces, takže bacily tam pro sebe větří příjemné místo pobytu. Záleží na tom, abychom svou tělesnou konstituci udržovali v takovém stavu, aby pro všechnu tu vegetabilní havěť v ní už nebylo k dispozici žádné příjemné místo pobytu; dokážeme-li to, pak tyto vašnosti už v nás samých nebudou moci natropit příliš velkou spoušť.

Ted' nám ale ještě zbývá otázka: Jaký vlastně mají vztah k celému životnímu procesu člověka kostra a svaly, zkoumáme-li člověka tělesně v jeho vztahu k vnějšímu světu?

Vidíte, tady se dostáváme k něčemu, co musíte v každém případě pochopit, chcete-li porozumět člověku, ačkoli k tomu současná věda téměř vůbec nepřihlíží. Všimněte si, co se děje, ohnete-li paži. Tady provádíte přitažením svalů, jímž ohnete předloktí, dočista strojový pohyb. Představte si teď, že k tomu došlo prostě tím, že byste byli měli nejprve postavení tohoto druhu (viz první kresbu):

A teď byste tady napnuli pásku (c) a začali byste ji na něco navíjet; potom by tato tyč provedla tento pohyb (viz druhou kresbu). Je to naprosto strojový pohyb. Takové strojové pohyby děláte zrovna tak, ohýbáte-li nohu v kolenu, a také, když chodíte. Neboť při chůzi se dostává neustále do pohybu celý mechanismus vašeho těla a neustále v něm působí nějaké síly. Jsou to převážně síly páky, ale v každém případě tu působí jisté síly. Teď si představte, že byste mohli nějakým vykutáleným fotografickým pochodem způsobit, že u jdoucího člověka by se nevyfotografovalo nic z tohoto člověka samého, ale že by se vyfotografovaly všechny síly, jichž používá. Tedy síly, jichž používá, aby zvedl nohu, aby ji zase postavil, aby posunul druhou nohu. Z člověka by se tedy nezachytilo nic než jenom síly: Takže, jakmile byste viděli, jak se tyto síly rozvíjejí, byste vyfotografovali jakýsi stín a při chůzi dokonce celý pás stínů. Jste velice na omylu, pokud se domníváte, že svým já žijete ve svalech a v masité substancí těla. Svým já, i když bdíte, nežijete ve svalech a v mase, nýbrž svým já žijete hlavně v tomto stínu, který tady fotografujete, v silách, jimiž vaše tělo koná své pohyby. I když vám to bude znít groteskně: Sedáte-li si, tisknete záda k opěradlu; svým já žijete v síle, která se rozvíjí v tomto přitiskávání. A když stojíte, žijete v síle, již vaše nohy tlačí na zem. Žijete neustále v silách. Své viditelné tělo neseme pouze s sebou; pouze je vlečeme s sebou po dobu svého fyzického pozemského života až do smrti. Avšak i za bdělého stavu žijeme pouze v silovém těle. A co činí toto silové tělo? Neustále si dává zvláštní úkol.

Přijímáte-li potravu, přijímáte přece také rozmanité nerostné látky, vidíte? I když si polévku nijak silně nesolíte - vždyť sůl je obsažena v pokrmech přijímáte nerostné látky. Také máte potřebu přijímat nerostné látky. Co vlastně děláte s těmito nerostnými látkami? To je tak: Soustava hlavy ve vás příliš mnoho nepořídí s těmito nerostnými látkami. Soustava vašeho trupu a vaši hrudi také ne. Avšak soustava vašich končetin, ta zabraňuje, aby tyto nerostné látky ve vás nepřijímaly jim vlastní krystalickou formu. Kdybyste nerozvíjeli síly své končetinové soustavy, pak byste se při požívání soli stávali sami solnou krychlí. Soustava vašich končetin, vaše kostra a soustava vašich svalů mají ustavičnou tendenci působit proti mineralizaci země, to znamená rozpouštět nerostné látky. Síly, které v člověku rozpouštějí nerosty, pocházejí ze soustavy končetin.

Přesáhne-li chorobotvorný proces pouhou vegetativní oblast, tj. má-li tělo tendenci dát v sobě začínat nejen rostlinnému, ale i nerostnému krystalizačnímu procesu, pak půjde o vyšší, velmi ničivou formu nemoci, například o cukrovku. Potom lidské tělo není schopné doopravdy rozpouštět silou svých končetin, kterou přijímá z vesmíru, minerál, jež by mělo neustále rozpouštět. A jestliže lidé nedovedou zvládnout právě ony formy nemocí, které namnoze pocházejí z chorobné mineralizace v lidském těle, pak je to často tím, že nedovedeme dostatečně používat prostředků proti této formě onemocnění, které bychom museli všechny brát ze souvislosti smyslových orgánů nebo mozku, nervových provazců apod. Zdánlivých látek - z jistých důvodů je nazýváme látkami zdánlivými -, které jsou obsaženy ve smyslových orgánech, které jsou v mozku a v nervech, této rozpadající se hmoty bychom museli v nějaké formě používat, abychom zvládli takové nemoci, jako je dna, cukrovka apod. V této oblasti bude možné dosáhnout něčeho pro lidstvo opravdu prospěšného teprve tehdy, jestliže svým porozuměním pronikneme plně do spojitosti člověka s přírodou z toho hlediska, které jsem vám dnes uvedl.

Tělo člověka se nedá vysvětlit jinak než tak, že poznáme nejprve jeho pochody, jeho procesy, a budeme vědět, že člověk musí v sobě rozpouštět nerosty, musí v sobě vytvářet protiformu, negativ rostlinstva, musí překonávat omezenost říše zvířecí, to jest zduchovňovat ji. Všechno, co by učitel měl vědět o tělesném vývoji, to by mělo mít za základ takovýto antropologický, anthroposofický pohled, jak jsem jej tady s vámi probral. Co je pak možné na tom budovat pedagogicky, o tom budeme mluvit dále zítra.